

KOMBI-042004

T. Wibaut-Guilonard lezing, Thema: 'Schuld en schaamte' 23 april 2004 te Utrecht,
Voor KOMBI: Kinderen van de Oorlog voor Onderlinge en Maatschappelijke Begeleiding en Integratie.

André Lascaris

GEEF VOORAL DE ANDER DE SCHULD

“Ze was zes of zeven toen het gefluister van de kinderen en het zwijgen van de volwassenen kristalliseerde in een woord dat ze niet begreep... Op een dag hing een moeder uit het raam. Ze boog zich naar voren, en riep: ‘hé, Robbie, wat is dat? Laat ik niet merken dat je met dat moffenkind omgaat. Weg jij. Ga naar je rotmoer, die stinkende moffenhoer.’ Ze droomde in die tijd vaak dat ze vastgebonden lag in een ondiepe kuil... Vanachter de horizon kwam een geluid, een zoemen een steeds harder en dreigend zoemen, totdat er gestalten zichtbaar werden aan de rand van haar blikveld. De mensen zonder gezichten trokken op totdat zij een haag vormden rondom haar kuil. Van angst werd ze wakker. Tenslotte durfde ze het aan oom Bert te vragen... ‘Jouw moeder had een Duitse soldaat. Kort daarna werd jij geboren.’... Nu wist ze het, maar het was veel te groot voor haar om te begrijpen en het schelden ging door. Toen begon ze boete te doen. Ze nam de schuld op zich. Haar lichaam was het levende bewijs van moeders verraad.”

Aldus tamelijk aan het begin van de roman ‘De naam van de Vader’ van Nelleke Noordervliet uit 1993. (blz. 42-45) We vinden in deze door mij ingekorte passage talrijke elementen van het zogenaamde zondebokmechanisme. De vele mensen die zich sterk voelen in hun gezamenlijk schelden en uitdrijven van die ene, in dit geval een kind, maar die geen van allen een eigen gezicht hebben. Het kind, tot zondebok gemaakt, neemt de schuldtoewijzing van hen over en probeert haar zogenaamde schuld uit te boeten.

De tijd is tekort om alle kanten van het zondebokmechanisme te laten zien. Ik zal door een paar voorbeelden 'uit het leven gegrepen' aangeven hoe het zondebokmechanisme werkt en wat het bewerkt. Vervolgens zal ik iets zeggen waarom dit zo succesrijk is, en tenslotte kort iets over een alternatief.

I Uit het leven gegrepen

Roddelen

Het meest bekende voorbeeld van het zondebokmechanisme is roddelen. Stel, je viert je verjaardag, er komen aardig wat mensen over de vloer, maar het feestje komt niet van de grond. Er hangt iets van onbehagen in de lucht, er zijn spanningen, waarvan niemand goed weet waar ze vandaan komen. Dan krijgt U een schitterende ingeving. , 'Herinner je nog', zegt U tegen uw buurvrouw/man, 'die dominee die we hier in de gemeente hadden, nou die heeft... enz'. U begint een smeug verhaal over deze man of vrouw te vertellen. Anderen luisteren mee, vullen aan, uiten hun verbazing, worden nieuwsgierig, en het wonder geschiedt, het wordt opeens gezellig. Na afloop gaat iedereen weg met een gevoel van 'dat was nog eens een leuke verjaardag'.

In groepen

In Noord-Ierland maken de Ieren of katholieken de niet-Ieren of protestanten tot zondebok, en andersom, de protestanten maken de katholieken tot zondebok. In landen en organisaties met mensen van een verschillende geschiedenis, herkomst en misschien taal, ligt het voor de hand dat elke groep haar eigen identiteit bevestigt en overeind houdt door zich af te zetten tegen de andere groep. In Noord-Ierland geldt dit voor de protestanten nog meer dan voor de katholieken. De katholieken hebben een duidelijke identiteit. Ik herinner me een discussie tussen Noord-Ieren over de vraag hoe je je noemt wanneer je de paspoortcontrole passeert. De katholieken zeggen desgevraagd dat zij Ieren zijn. Maar wat moeten de protestanten zeggen? Zij zijn geen Ieren, maar ook geen Engelsen, Welshmen of Schotten. Zij zijn een etnische groep zonder een naam, en dus hebben ze een onzekere identiteit. Ze zijn bovendien verdeeld over verschillende kerkgenootschappen. Protestanten in Noord-Ierland voelen zich met elkaar verbonden door het delen van de overtuiging dat de katholieken het probleem zijn. Hoe geweldig zou Noord-Ierland zijn zonder katholieken? Een paradijs zou het zijn. Deze onzekere identiteit maakt het uiterst moeilijk veranderingen teweeg te brengen: de protestante groep zou uit elkaar kunnen gaan vallen.

De meest gebruikelijke en betrouwbare weg naar een vorm van samenleven is het aanwijzen van een zondebok: geef de ander de schuld. President Bush werpt de schuld van vele problemen op het terrorisme. De joden zijn van oudsher de zondebokken van de westerse wereld. Worden ze nu vervangen door de moslims?

Ook individueel

Hoewel het zondebokmechanisme het duidelijk is zichtbaar is op het gebied van het samenleven en daar zijn oorsprong heeft, kunnen individuele mensen het toepassen om hun identiteit te vinden en te bewaren. Zij kunnen persoonlijke zondebokken hebben. 'Mijn psychische problemen? Nou dat komt door mijn moeder (of vader.)' Daarmee heb ik ze een plaats gegeven. Mijn vader of moeder is al dood of te oud om me nog te kunnen wreken, maar ik 'weet' nu hoe alles in elkaar zit.

II Oorsprong van het zondebokmechanisme

Oeroud

Het gebruik maken van een zondebok is waarschijnlijk even oud als de mensheid. In het evangelie van Johannes 8, 1-11 lezen we: 'schriftgeleerden en Farizeeën brachten een vrouw naar Jezus die op overspel was betrapt. Zij plaatsten haar in het midden en zeiden tot hem: Meester, deze vrouw is op heterdaad betrapt terwijl ze overspel bedreef. Nu heeft Mozes ons in de wet bevolen zulke vrouwen te stenigen, Maar, gij, wat zegt gij ervan?' Voor een goed begrip van de tekst: schriftgeleerden en Farizeeën waren aartsrivalen. Hier zijn ze het eens omdat ze hun pijlen gezamenlijk via die vrouw gericht houden op Jezus. Wanneer Jezus zegt dat zij inderdaad mogen stenigen, maar dat de eerste steen geworpen moet worden door degene die zonder zonde is, valt de groep uiteen: de mensen in de kring verlaten haar, 'een voor een', staat er. De groep smelt weg, mensen worden individuen, het moderne individualisme begint onder meer vanaf hier. Het woord 'zondebok' is ontleend aan de bijbel: in het boek Leviticus, het zestiende hoofdstuk, wordt een rite van uitdrijving beschreven.

Navolging

Kennis van dit mechanisme is van belang voor het verstaan van de werking van onze samenleving en van ons individueel handelen. Hiervoor ben ik

schatplichtig aan de Franse literatuurwetenschapper René Girard, geboren in 1924 in Avignon. Girard verwijst ons naar de Griekse wijsgeer Aristoteles. Deze maakt zijn lezers attent op een van de meest fundamentele wetten van het menselijk bestaan: de 'mimesis', mimese, uitbeelding, nabootsing, navolging, imitatie. In een vrije vertaling van mijn hand stelt hij: 'mensen verschillen van apen doordat zij, beter dan apen, in staat zijn na te apen.' Mensen verwerven hun kennis door andere mensen na te doen. Wij moeten bijna alles leren en dat doen we door anderen na te volgen. Het gebruik van taal laat zien hoe veel beter we zijn dan dieren in het imiteren van elkaar. Ons denken, vervuld van taal, is afhankelijk van de mimese. Het menszijn is dus fundamenteel gebonden aan de mimesis, aan de navolging, de nabootsing; ook creativiteit en originaliteit blijven binnen de mimese. Ons gevoel voor rechtvaardigheid ontstaat in eerste instantie vanuit de mimetische wederkerigheid: voor wat, hoort wat, een oog voor een oog, een tand voor een tand. De manier waarop we op anderen reageren, hangt sterk af van onze persoonlijke boekhouding waarin wij de weldaden en kwetsuren tegenover elkaar plaatsen, zowel die we in ons eigen leven ontvangen hebben, als die we geërfd hebben van de vorige generatie. (Mevrouw Meulink-Korf zal op dit 'overerven' nader ingaan.) Onze cultuur, al onze pogingen samen te leven, veronderstellen dit grote vermogen van mensen elkaar na te bootsen. Volwassen worden betekent waarden, normen en praktijken van onze cultuur navolgen, imiteren, overnemen. Voor een lange tijd zijn ouders voor hun kinderen het belangrijkste voorbeeld of model, maar naast hen zijn er spoedig anderen die als model fungeren.

Rivaliteit

René Girard heeft laten zien dat de mimese ook werkzaam is wanneer wij dingen begeren, verlangen, willen hebben. Wij begeren niet spontaan, maar begeren wat anderen begeren: onze ouders, vrienden, collega's, geliefden, mensen die voor ons belangrijk zijn. Wanneer U straks thuiskomt, laat uw buurman/vrouw de nieuwe, net vandaag gekochte auto aan U zien. De auto is een juweel. En U voelt bij Uzelf prompt het verlangen opkomen ook zo'n wagen te hebben, en liefst een die nog net een beetje beter is. Uw begeert via uw buurman/buurvrouw. Toch ervaren we onze begeerte als zeer persoonlijk: we volgen na, maar het is ónze begeerte.

Het gegeven dat wij elkaar imiteren in denken, begeren en doen kan echter leiden tot chaos en geweld. We imiteren elkaar, ik koop precies zo'n auto of een iets betere. Uw buur voelt zich in zijn hemd staan: iedereen wist: die auto, dat is

mijnheer de Vries. Maar nu heeft Jansen – dat bent U – ook zo'n wagen gekocht, en aan de overkant gaat Pietersen hetzelfde doen. We willen niet voor elkaar onderdoen. Kijkend naar elkaar hebben we dezelfde soort kleren gekocht, steunen we dezelfde voetbalclub, en sturen we onze kinderen naar dezelfde school. We dreigen zó op elkaar te gaan lijken, dat we onze identiteit verliezen. We raken het zicht kwijt op wie we zelf zijn. De rivaliteit met en van anderen doet ons meer en meer lijken op elkaar. De rivaliteit wordt nog veel intenser, als het niet over auto's, een massaproduct, gaat, maar over iets unieks, een unieke partner, baan, huis.

Die grote gave om te imiteren verleidt mij dus te begeren wat anderen bezitten of vóór mij begeerden, en brengt hen ertoe te willen bezitten, wat ik heb: mijn bezit, mijn partner, mijn eigen ik. Dit werd in de zeventiende eeuw verwoord door de Engelse wijsgeer Thomas Hobbes. Hij gaat uit van het moderne beginsel dat 'de natuur alle mensen in gelijke mate met lichamelijke en geestelijke vermogens heeft bedeed.' De rivaliteit ligt dan voor de hand, immers: 'uit deze gelijkheid in mogelijkheden wordt de gelijke hoop geboren onze doelen te bereiken. En daarom als twee mensen hetzelfde begeren en daarvan niettemin niet beiden kunnen genieten, worden zij vijanden; en op hun weg naar hun doel (dat hoofdzakelijk bestaat in hun zelfbehoud en soms alleen in hun genot) proberen zij elkaar te vernietigen of te onderwerpen.'

De rivaliteit is zelf zeer mimetisch, imiterend. Het woord 'rivaal' komt van het Franse woord 'riverain' dat 'bewoner van de oever' betekent: rivalen volgen elkaar na als oevers van een rivier. De rivalen denken dat het duidelijk is waarin ze verschillen, voor een buitenstaander is dit veel minder duidelijk. De rivalen doen immers dezelfde dingen, zij het vaak in spiegelbeeld, vallen aan en verdedigen zich met soortgelijke woorden en gebaren, reageren op elkaar, volgen elkaar na. Ze worden vaak net als degenen die zij bestrijden. Het mimetisch karakter van de rivaliteit vermeerdert zelf op haar beurt weer de chaos als in een 'cybernetische cirkel' waarin A invloed uitoefent op B, en B weer op A, zodat begin en einde zoek raken. De verschillen vallen weg. Het geweld loert om de hoek. Want geweld is juist dat de verschillen wegvallen: dat ik toeigen wat van een ander is, zijn (haar) bezit, zijn leven, zijn lichaam.

Een verschil maken

Hoe voorkomen we dit alles vernietigend geweld? Hoe overwinnen we chaos? Het antwoord is duidelijk. We moeten orde scheppen zowel in ons samenleven als in ons innerlijk leven, willen we kunnen bestaan en overleven. Dit doen we

door verschillen aan te brengen: door te zeggen: dit is dit, dat is dat, dit is niet dat. 'Verschillen' bestaan niet in zichzelf, maar bij de gratie van de aanwezigheid van minstens twee dingen.

Veronderstel nu eens: dat pleintje met de families de Vries, Pietersen en Jansen en nog enkele gezinnen die allemaal dezelfde auto willen hebben, sterker nog, allemaal onder die ene, unieke kastanjeboom op het pleintje willen zitten, wordt een chaos. Vroeger hadden ze 's zomers een barbecue, de kinderen speelden samen, iedereen zorgde voor een deel van het plein, maar nu staan mensen elkaar bijna naar het leven. Niemand weet hoe dit eigenlijk komt. Maar ze vertrouwen elkaar niet meer. Ieder van hen poogt zich te onderscheiden van een ander, maar zo gauw hij meent daarin te slagen, wordt hij al weer ingehaald door een ander die min of meer hetzelfde doet. En dan plotseling zegt iemand – men weet later vaak niet eens meer wie - dat komt allemaal door die nieuwe bewoner op de hoek. Is dat eigenlijk geen buitenlander? Hij heeft in elk geval een buitenlandse naam. Ja, volgens mij is het sinds zijn komst niet meer zo plezierig op ons plein. Alle ogen richten zich op die man of op dat gezin op de hoek. Ja, natuurlijk dat is het. En het wonder geschiedt. Allen kijken in dezelfde richting. We imiteren elkaar immers voortdurend. Nu dus ook. De pleinbewoners staan al kijkende en misschien met hun vinger wijzende weer gericht op hetzelfde. Ze zijn het met elkaar weer eens. Blij vallen ze elkaar in de armen. Ze weten nu weer wie ze zijn, ze zijn niet zoals die hoekbewoner, zij horen bij elkaar. En ze gaan het leven van die man of vrouw zo zuur maken dat deze zo snel mogelijk probeert te verhuizen.

Al gauw hebben ze weer onze gezamenlijke barbecue. Ze praten over wat er gebeurd is. Al pratende krijgt die man op de hoek die ze uit ons midden hebben verwijderd, steeds grotere proporties. Sjonge, wat een man was dat. Een lange vent, en zag je zijn handen? Als kolenschoppen. Een kleerkast van een kerel. En die hebben zij er toch maar mooi uit gewerkt. Ze praten nog verder door. En een gevoel van dankbaarheid komt in hen op. Die man was vreselijk, en de schuld van alles. Maar het is wel zo dat ze hun vrede gevonden hebben dankzij het uitdrijven van hem. Je zou kunnen zeggen dat hij naast de schuldige ook de vredebrenger is. Zo kan het gebeuren dat ze nog jaren later elk jaar op 23 april een strooien pop verbranden die de weggejaagde man voorstelt, zoals ze in Derry, Noord-Ierland, elk jaar een pop verbranden van de gouverneur die ooit Derry wilde uitleveren aan de katholieke koning James II. Maar het kan ook zijn dat er een standbeeld van hem wordt opgericht als voor een held omdat hij vrede bracht. Want de zondebok heeft twee gezichten. Hij is een gruwelijk iemand, een

monster, de oorzaak van onze chaos; uitgedreven wordt hij echter de oorzaak van onze vrede. In jouw ogen is de vijand altijd groter dan jij. Ook helden die we scheppen functioneren als zondebokken. We richten ons allen op hen. Zij kunnen diep vallen.

Iedereen betaalt een prijs.

Het zondebokmechanisme is een vorm van geweld. Dit mechanisme schept orde, brengt mensen samen, geeft ze een gevoel van verbondenheid. Het sticht vrede en gerechtigheid door geweld. Iedereen betaalt echter een prijs. De uitdrijvers voelen zich vereend en sterk, maar maken zich afhankelijk van het hebben van een zondebok. Ze gaan bovendien op in de groep en verliezen hun gezicht, hun individualiteit. De zondebok lijdt en kan onder de druk van de meerderheid gaan geloven inderdaad schuldig te zijn. Hij of zij gaat boete doen. Ook als het niet zo ver komt, kan hij levenslang met een trauma moeten leven. De held kan elk moment van zijn voetstuk vallen.

De functie van het zondebokmechanisme is dus dat het een verschil aanbrengt tussen hij (of ze) en wij. De ander (of anderen) hoeft niet wezenlijk anders te zijn, een klein verschil - lengte, kleding, een vreemde naam, rood haar - is genoeg om een onderscheid te maken. Op dit onderscheid kunnen we vervolgens onze omgeving (en ons zelf) ordenen en structureren. De emotionele betekenis van het vinden en hebben van een zondebok is groot. We leggen onze onzekerheid, angst, schuld, agressie en geweld, die altijd al van kindsbeen aan in ons sluimerend aanwezig zijn, op een bepaald persoon. Deze zetten we 'buiten'. De uitdrijvers voelen zich een vitale groep. Ze weten: hij/zij is het, is de 'mislukte', de 'schuldige', de 'vreemde', de 'indo', of wat er ook gezegd mag worden. Wij zijn dus dat alles niet. Wij horen bij de groep, wij zijn goed en onschuldig. Wanneer de zondebok verdwijnt, dreigt de chaos terug te komen, er moet een andere zondebok gezocht worden.

III Alternatieven?

Wat doe je als je zelf zondebok bent of dreigt te worden? De meest gebruikelijke weg is te proberen een ander tot zondebok te maken. We pogen winnaar te worden in plaats van verliezer. Dat is geen echt alternatief. Er zijn creatievere oplossingen, maar die zijn moeilijk te vinden. Het is belangrijk te proberen de rol van zondebok te weigeren zonder tegelijk een ander tot zondebok aan te wijzen.

In ieder geval moeten we niet de schuld op ons nemen. We kunnen proberen de meerderheid te overtuigen van haar ongelijk. En soms vinden we een zogenaamde paradoxale oplossing. Toen ik zelf als dertienjarige na de grote vakantie op school terugkwam, bood een jongen – in mijn ogen een lange slungel – me een stuk chocolade aan. Het was natuurlijk zeep. ‘Het is inderdaad erg lekker’ zei ik tegen hem. Nog zie ik zijn teleurgesteld gelaat, toen hij zich van mij afkeerde en ik viezigheid uit mijn mond nam. Ik bevestigde wat die jongen zei, ging niet in op wat hij bedoelde, zodat zijn daad in een soort luchtledig terechtkwam. Het is een soort judo techniek. In het geciteerde evangelieverhaal doet Jezus hetzelfde.

We kunnen voorkomen dat anderen zondebok worden door ons niet met anderen te vergelijken en door niet te rivaliseren - door niet te begeren wat de ander toebehoort (‘het tiende gebod’). We kunnen afleren dat ‘heerlijke’ woord ‘ze’ te gebruiken: ‘ze’ hebben de afwas niet gedaan, ‘ze’ hebben de verkeerd sprekers uitgenodigd, ‘ze’...

Leven zonder zondebokmechanisme is moeilijk. Het is leven zonder demonen, op eigen benen staan zonder de steun van een eenstemmige groep, zonder afgoden, zonder idolen, - het tv programma ‘idols’ is typisch zondebokmechanistisch. Als je de groep verlaat, leef je ‘een voor een’- zie het evangelieverhaal – als mensen die samen naast elkaar op een perron op de trein wachten, niets met elkaar te maken hebben, maar als de trein komt de anderen als rivalen opzij duwen om als eerste de trein in te komen.

Misschien is er nog een derde mogelijkheid naast een gezichtsloos lid te zijn van een groep of individualistisch te leven. In het verhaal van het evangelie blijven van de kring alleen Jezus en de vrouw over. En Jezus toont mee-leven, mee-lijden. Jezus wil mens mét en vóór mensen zijn en niet slechts een eenling naast eenlingen. Gezien het lot van Jezus is deze keuze vol risico’s. Maar ze is het enige echte alternatief: mens te zijn met en voor mensen.